

Krystyna Szcześniak
(Gdańsk)

WYBRANE DRZEWA A OBRAZ ŻMIJ, GADÓW I WĘŻY W ZAMOWACH JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

Artykuł ten dedykuję z dużą radością i wdzięcznością Komuś, kto spowodował, że zainteresowałam się Białorusią, a w szczególności Grodnem i jego okolicami (nie mając żadnych korzeni wschodniosłowiańskich, ani też nie pochodząc z dawnych Kresów Rzeczypospolitej). Komuś, kto sprawił, że pokochałam te tereny i znalazłam na nich nie tylko materiały do swej pracy naukowej (w tym do tak zwanej *książki profesorskiej*), ale przede wszystkim wielu przyjaciół, którzy zawsze znajdowali dla mnie czas w okresie moich grodzieńskich pobytów nie tylko dydaktycznych. Wreszcie Komuś, kto uczył mnie rozumienia ludzi tu mieszkających i pokazywał nie tylko przeszłe, trudne problemy tej ziemi – Pani Profesor Swietlanie Musijenko.

Podczas zbierania materiałów do drugiej części swej książki¹ zwróciłam uwagę na różnorodną obecność gadów, zmij, węży i tym podobnych stworzeń w świecie roślin (drzew, krzewów i ziół, traw oraz kwiatów), występujących w zamowach² białoruskich. W artykule tym skupiam się tylko na ważniejszych drzewach, rosnących na Białorusi (brzozie, dębie, klonie jaworowym, sośnie, świerku i wierzbie) oraz występowaniu wokół nich (w tekstach zamów) wszelkiego rodzaju gadów. Każdą nazwę drzewa opatruję fitonimami, zapisanymi w źródłach białoruskich, rosyjskich i polskich, do których już dotarłam, po czym (w obrębie hasła nazewniczego) podaję obecność źródłową nazw wspomnianych gadów, zmij i węży w zbiorach zamów, które wykorzystywałam przy zbieraniu materiału. W dalszej części artykułu pokazuję bogaty świat gadów zapisany we wspomnianym otoczeniu roślin oraz zastanawiam się nad tym, czego owo bogactwo dowodzi.

- **Brzoza**, blrs. бяроза, ros. берёза, *Betula alba* (W 10). Blrs. бяроза, беразіна, бёрка, бярза́, бярэзнік, бярóза павіслая, бярóза гузаватая, бярóзіна, бярóзка, бярóзухна, бярэза, бярэзіна, бярэзініна, бярэзінька (RS 11-12). Lasek, gaj brzozowy: blrs. бярэзнік, бярэзнічак (deminutiwum), бярэзняк, беразняк, беразнячок, баразняк, берзнячок, бера́зня, беразнякоў, за́раснік, бярóзнік, беразнік, бераза́к, беразак, беразяк, беразяка, бярóзавік, бярóззе, бярэ́ззе, бярэзі́на, беразі́на, беразу́ха, беразу́га, бярóза, малóжа бярóза, бёрка, дубро́ва, ста́йкі (mały zagajnik brzozowy koło starego lasu), вясе́лка (zagajnik z brzóz zwisających) (RS

¹ Poprzednia część, będąca samodzielną jednostką, nosi tytuł *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* i została wydana w roku 2009 przez Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (tam też rozwiązane są wszelkie skróty wykorzystywanych źródeł). Druga część nosi roboczy tytuł *Świat zamów a obraz flory na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* i jest w trakcie przygotowywania do druku. Wszelkie używane tu skróty prac są rozwiązane w przywoływanym wyżej tekście, zaś w końcowej bibliografii artykułu, ze względu na to, iż wykaz literatury przedmiotu miałby kilka stron, podaję tylko podstawowe tytuły prac z literatury przedmiotowej, przywoływane w nim bezpośrednio. Materiał ekscerpowałam z prasy: *Замовы. Уклад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. Барташэвіч, Мінск 2000* (skrót Za). Białoruskie nazwy drzew przywołuję najczęściej z prasy: *Расліны свет. Тэматычны слоўнік, складальнікі: В.Дз. Астрейка, М.А. Ісачанкова, А.А. Крывіці, Ф.Д. Клімчук, Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцова, Т.М. Трухан, А.І. Шаблоўскі, Мінск 2001* (skrót RS).

² Świadomie używam tu terminu *zamowy*, a nie *zamówienia*, częściej spotykanego w polskiej literaturze przedmiotu. Na temat poprawności tego pierwszego leksemu pisałam w artykule, dedykowanym pamięci prof. B. Krei, złożonym do druku w Gdańsku w roku 2012.

327). Błrs. бяроза повіслая, гузаватая, бярэзнік. Ros. берёза повислая (LR 77). Ros. берёза бородавчатая (LR 77, Lager 51). Ros. береза, береза бородавчатая, береза глухая, береза крунолистная, береза повислая, береза ушканская, березина, березняк, берест, бетлак, пужник, чистуха, чистушка, чистяк (Lager 51). Brzoza brodawkowata al. brzoza zwisła, brzezina, brzoza biała, Betula verrucosa Ehrh., Betula pendula Roth., Betula alba L. (PZL 165). Ludowe nazwy: brzoza, brzoza gruczelkowata (Kujawy), brzeza, brzezica, brzezina, brzoska, brzoskica, czeczotka, łokietka, papierowe drzewo (Kujawy) (Wi 53). Nazwy regionalne i lokalne: brzoza, brzoza biała, brzoza zwisła, brzezina, Betula pendula Roth., brzoza brodawkowata (brzoza zwisła) (U 14). Brzoza brodawkowata, brzoza pospolita, brzoza zwyczajna, Betula verrucosa Ehrh. (Spólnik 12). Betula verrucosa = Betula pendula Roth., brzoza brodawkowata (zwisła) VP 38)³.

Nazwa drzewa występuje w zbadanym materiale niejako ubocznie, co jest szczególnie widoczne w zamowie Ад змей (Za 313), gdzie na innym gatunkowo drzewie, dębie, jest *трыдзевяць какатоў, на тых какатах трыдзевяць гнёздаў, к тым гнёздам прылятала, прыбягала трыдзевяць змей* – powtórzenie trzykrotne tej magicznej liczby ma wzmacniać jej moc. W dalszej części teże zamowy wymieniają 21 typów żmij: *кутовая, печавая, бярновая, гнаявая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая, ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапяя Хаўра*. Nazwy gatunków, rodzajów tego gada, gnieźdzącego się w koronie dębu, mają różną genezę.

Pewne określenia związane są ze sposobem ich poruszania się: *ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая*. Dwie żmije mają nazwy własne (*Шаўра, шкурапяя Хаўра*), wielokrotnie powtarzające się w innych tekstach⁴. Kolejne z nich związane są z kolorem (*жоўтая, серанавая*), duża ich część – z miejscem najczęstszego przebywania (*кутовая, печавая, бярновая, гнаявая, падтынная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная*), a także z roślinami, wokół których poszczególne gatunki można spotkać (*асінавая, крушынавая, крапіўная*). Wśród tych ostatnich wymieniana jest właśnie żmija *бярозавая*.

Wszystkie te gatunki gromadzi w swojej koronie, na swych gałęziach wszechpotężny dąb, uznawany za męskiego przedstawiciela drzew, będący symbolem mocy, siły, jak można przypuszczać – wprawdzie skupiający te gady, ale też nie pozwalający swą mocą na ich rozpełnienie się po świecie i szkodzenie ludziom. Drzewo to niweluje niejako moc gadzią swoją silniejszą od nich – mocą.

³ Na świecie rośnie około 60 gatunków brzoź (za: F. Hageneder, *Magia drzew*, przełożył M. Cze-kański, Warszawa 2006). Tam też znajdziemy informację o starożytnej bogini irlandzkiej, Brigid (‘Śniąca biel’), muzie poetów, patronce rzemiosł, zwłaszcza związanych z przędzeniem i tkaniem. Powiązana ona była w kulturze nordyckiej z Freją (Dama Lasu) i Frigg (żoną Odyna, pierwotnie: boga wiatru). W rosyjskiej tradycji ludowej brzoza to Leśna Pani. „W Szkocji, raz w roku w dniu Beltane, praktykowano nawet odstępowanie od ślubów wierności małżeńskiej. Zwyczaj ten budził gniew Kościoła, wobec czego dokonano w nim modyfikacji: skoro nie wolno było *chodzić między brzozy*, przynoszono te drzewa do wsi i w ten sposób powstała tradycja *drzewka majowego*. Starannie wybrana i pięknie ozdobiona brzoźka stała się ośrodkiem wszelkich ucies. Wiele dzieci rodziło się w tych czasach na początku lutego”. Tamże, s. 42-43.

⁴ Warto tu wspomnieć, iż zapis *шкурапяя*, obok formy apelatywnej, jak w tym przypadku, w badanych zamowach funkcjonuje również jako imię własne i wówczas leksem jest pisany wielką literą.

- **Дąб**, blrs. дуб, ros. дуб, Quercus (W 13). Ros. дуб черешчатый, дуб обыкновенный, дуб черешатый. Blrs. дубец, дуб звычайны, дубіна, дубініна, дубок, дубянятка, летнік, дуб звычайны, летнік, Quercus robur, L. (LR 124). Blrs. дуб, дубок, дубец, дубнятка (deminutivum), дубіна, дубініна, лень – дуб (gatunek, który różno rozwija liście), лянiвы дуб, нелень (дąб, który nie zrzuca liści na zimę), нялэн, нялін, глухі дуб (дąб, który nie zrzuca liści na zimę), лядны дуб (дąб o szczególnie twardym drewnie), лётнік (дąб o szczególnie twardym drewnie), лёткі дуб (дąб, który zrzuca liście na jesieni), мiкoльнік, какoра (niski, rozgałęziony дąб, rosnący na błотach), крэнкі дуб (рóżно rozwija liście, nie zrzuca ich na zimę) (RS 19). Białoruskie nazwy lasu dębowego: дубoва (nazwy występująca głównie na zach. płn. i płdn. wsch. Białorusi), дубрава (płn. wsch. Białorusi), дубняк, дубнік, дубнік, дубоўнік, дубоўка, дубіна, дуб, дубы, дуб’ё, дуб’ё, дуб’е, дубoвы лес (RS 344). Ros. дуб глухой, дуб летний, дуб ранний, дуб черешчатый, калниш, нелинь, осинчук, стежар (Lager 83). Nazwy ludowe występujące w gwarach polskich: ajsle i aśle (zmodyfikowane zapożyczenie z języka niemieckiego, Kujawy), дąб, дąбек, дębina, дębчак, дębак (Wi 76). Дąб szyпулkowy, дąб, дąmb, дąб pospolity, дąб звычайны, Quercus robur L. (Spólnik 15). Quercus (z różnymi członami dookreślającymi), дąб⁵ (VP 155).

Jest to drzewo wyjątkowo wyraziście zapisane w zamowach przy okazji *lekarowania* różnych chorób. Swą mocą (symbol męskiej siły, dającej obronę każdemu, kto się doń odniesie) chroni również, zgodnie z treścią zamów, przed skutkami różnych nieprzewidzianych zdarzeń, w tym – przed skutkami ukąszeń gadów różnego typu. A że jest drzewem potężnym, to pod nim, nad nim oraz w jego gałęziach i potężnych konarach oraz koronie chronią się również (tracąc swą moc) żmije największe, najpotężniejsze. Na дębiе, w zebranych materiale, często znajdują się *какаты*, a na nich pojawia się nitka, zatrzymująca, zawiązująca krwotok (Ад крывацёкy, Za 473) lub *змяіны гроб, у том грабу змяя Шкурапея, над усімі старшая, бальшая, над усім гадам* (Ад змей, Za 317).

W zamowach, dla zwiększenia mocy *odżegnania* skutków ukąszenia przez żmiję (Ад укушення змяі, Za 418), często występują дęby w większej liczbie, na przykład 12. Rzadziej pojawia się przy tym fitonimie (w sytuacji obecności na tymże desygnacie żmij), spotykana często w baśniach, liczba *трыдзевяць*, jak na przykład w tekście Ад змей, Za 313: *трыдзевяць каранёў, на тых какатах трыдзевяць гнёздаў, к тым гнёздам прылятала, прыбгала трыдзевяць змей⁶* (powtórzenie trzykrotne tej magicznej liczby ma wzmacniać moc zamowy). W dalszej części tejsze zamowy wymieniane są owe żmije: *кутовая, печавая, бярновая, гнаявая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая*,

⁵ Дęby liczą ponad 450 gatunków drzew, głównie rosnących w klimacie umiarkowanym półkuli północnej. Żołędziami i buczyną karmiono świnie, które spasano w lasach (tak czynili Saksoni i wiele innych ludów; zjawisko do dziś znane na Półwyspie Iberyjskim). Żołędzie mielono i dodawano do mąki (wypieki) lub prażono i robiono z nich zastępczy ekstrakt kawy, zaś z kory niektórych gatunków pozyskiwano barwniki do garbowania skór. Дąб „był poświęcony bogom nieba, takim jak słowiański i nadbałtycki Perun, nordycki Thor, saksoński Donar i celtycki Taranis”. W Grecji było to drzewo Zeusa. Znane są legendy związane z tym drzewem w Anglii (też Wielkiej Brytanii), wśród Celtów, ludów germańskich i skandynawskich (Hageneder 175-177), a także wśród Słowian (szerzej na temat obecności tego drzewa w mitologii, baśni i legendach zob. Marzena Chojnowska, *Дąб w kulturze – na podstawie mitów, baśni i legend*, w: *Rośliny w języku i kulturze*, Gdańsk 2011, s.13-22), gdzie poszczególne egzemplarze nosiły nawet imiona: дąб Bartek, czy дąб Napoleona.

⁶ W sumie jest to 21 typów żmij. Podobną liczbę podają zamowy 320 – 322; 344, 347, 366, 373, 377, 378, 405, 408, 409 (Za).

ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапяя Хаўра. Podobna struktura pojawia się w zamowie 378 (Ад гадзюкі, За) i tekście 924, gdzie występuje wspomniana liczba (*трыдзевяць*) aż czterokrotnie (За) i tym razem dotyczy to również liczby gadów: *трыдзевяць каранёў*, *трыдзевяць какатоў*, *трыдзевяць гняздоў*, *трыдзевяць гадюк* oraz w tekście 326 (Ад змяі, За 326), gdzie oprócz *трыдзевяць какатоў*, na których znajduje się *трыдзевяць гнёзд*, na samym szczycie drzewa jest *белая палата*, у *тых палатах змяя Скарупя*.

Rzadziej w badanych tekstach żmije, węże znajdują się we wnętrzu dębu, wówczas jest on *дуплянясты*, а ў *том дубі сядзіць змяіны цар Сакатый* (Ад дзмяі, За 305), w tejże dziupli może się też znajdować *змяяны зуб* (Ад змей, За 381), lub *змяянта* (Ад крыксаў, плаксаў. На ноч, За 1160). Rzadkość umocowania w dziupli żmij być może wynika z tego, iż taka lokalizacja sugerowałaby osłabienie mocy tego wszechpotężnego drzewa, zmniejszałaby wiarę w jego ochronne działania.

Dąb jest jedynym drzewem w badanym materiale, które występując przy tak wielu różnych jednostkach chorobowych (według ludowej nomenklatury), skupia również wokół siebie (jak wspomniałam wyżej, osłabiając działanie sił złych) takie ilości gadów.

- **Klon jaworowy**, błrs. явар, ros. явор (белый клон), Acer pseudoplatanus (W 33). Błrs. явар (RS 21). Ros. клен ложноплатановый (Kis. 7). Błrs. клён ілжэплатанавы, явар (Kis. 7, RS 21). Klon jaworowy al. jawor, biały klon, Acer pseudoplatanus (Mow 159). Jawor, klon jaworowy, yawor, Acer pseudoplatanus L (Spólnik 22). Acer pseudoplatanus L., klon jawor (jawor) (VP 17).

Słowianie przypisywali mu – często używając potocznej nazwy *jawor* – moce magiczne, zakazując łamania jego gałęzek i kaleczenia drzewa ostrymi narzędziami. Sprawca zranienia według ludowych opowieści miał płakać tym większymi łzami, im większa była rysa na drzewie, a ponadto, jak opowiadano, potem bez przerwy sam się kaleczył i w końcu spotykały go różne nieszczęścia tak długo, dopóki jawor nie przestał płakać i rysa na drzewie nie zabiłszyła się (Z 114). Drzewo niekiedy jest przywoływane w tekście zamówień białoruskich jako coś, do czego się odwołuje *zamawiający*, zwykle w zastępstwie dębu, o wiele częstszego w badanym materiale (tak jest w Za 7). Niekiedy jawor zastępuje w omawianych tekstach *lipę* lub *zieloną iwę* (Ад змей, За 325), rosnącą *na моры*, *на паўморі*, *на камні*, *на высне* (lub *у полі на гарэ*), co jest o tyle ciekawe, iż oba drzewa są znane jako żeńskie, zaś klon jawor jest drzewem męskim.

- **Lipa**, błrs. ліпа, ros. липа, Tilia (W 20). Nazwy ludowe: biała lipa; lipa i lipka oraz lipina (Kujawy), lipniak (Wi 152). Ros. липина, лутошка, молкана (Lager 126). Ros. липа сердцелистная, липа мелколистная, лубняк, мочальник (LR 184, Lager 126). Błrs. ліпа дробнолістная, сэрацападобная, ліпнік (LR 184). Lilia cordata Mill., Tilia parvifolia Ehrh. – lipa drobnolistna; lipa małolistna Tilia plathyphyllos Scop., Tilia grandifolia Ehrh. – lipa szerokolistna, lipa wielkolistna (Mow 253-255). Lipa, lypa, lipina, lipa pospolita, Tilia L. (Spólnik 28). Tilia cordata Mill., lipa drobnolistna (VP 203)⁷.

Drzewo to – w badanych tekstach też traktowane jako krzew – rzadko jest przywoływane jako coś, do czego się odwołuje *zamawiający* (wyjątkowo jest tak w zamówach dotyczących pszczoł, zob. Za 11), a zaskakujący przy tym jest fakt, iż kul-

⁷ Tilia obejmuje około 40 gatunków dużych drzew liściastych rosnących w klimacie umiarkowanym półkuli północnej, zaliczanych do miododajnych. Pozyskiwano z nich liście jako paszę dla bydła (lekkostrawne, łatwo przeżuwalne i zawierają kwasy tłuszczowe). Młode listki są doskonałym dodatkiem do sałatek (Hageneder, dz. cyt., s. 207-209)

turowo dobrze kojarząca się w źródłach słowiańskich lipa⁸, w zamowach zwykle jest siedliskiem żmij (podobnie jak dąb⁹) bezpośrednio, jak dzieje się to w tekstach: Za 300, 304, 314, 339), lub pośrednio. Tak jest w zamowie 308 (Ад змяі, За), gdzie pod krzakiem lipowym leży biały kamień, у белым камні чорна руна, у чорнай руні змяя [...] oraz w wariancie zamowy Ад змей, За 325, gdzie ў ліпавым кусці¹⁰ чорнае руно, а ў чорнам руні змяя (też: Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 393; Ад гадзюкі, За 293) lub w zamowie 309 (Ад укушэння змяі, За), gdzie у том кусце ляжыць скаварода; пад скавародай ляжыць чорная руна. У том чорным руні ляжыць змяя [...]. Na lipie może też znajdować się złote gniazdo, w którym żyje żmija (Ад змей, За 325).

Samo drzewo rośnie у полі (Ад укусу гадзіны, За 398), у чыстым полі, у цёмным лесе (Ад гадзюкі, За 339), у полі, за полем (Ад змяі, За 300), у полі, за полем, у моры за морам (Ад змей, За 325), pod dębem, jako marny krzak (Ад змяі, За 304; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 393). Przeważnie w zamowach występuje nazwa *lipa* (Для пчол, За 11; Ад змяі, За 300; Ад змяі, За 303; Ад скулы, За 668; Ад спугу, За 1027), wyjątkowo rzadko *linka* (Ад удару, За 584), czasem jest to *lipawy kуст* (Ад гадзюкі, За 293; Ад змяі, За 304; Ад змей, За 308; Ад укушэння змяі, За 309; Ад змей, За 325; Ад гадзюкі, За 339; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 393), *ліповы куст* (Ад гадзіны, За 314), rzadziej *lipawy карч* i *lipawa калода* (Ад укусу гадзіны, За 398). Być może dzieje się to na podobnej zasadzie, jak w wypadku dębu – moc przyjaznej ludziom lipy, drzewa żeńskiego, najczęściej w tym znaczeniu przywoływanego w badanych tekstach, jest mocą prawie równą sile dębu, drzewa wszechpotężnego. Prawie, bo w cytowanej wyżej zamowie (За 304) wyraźnie podkreślono, poprzez użycie określenia *krzak lipowy rosnący pod dębem*, iż jej moc jest nieco mniejsza niż dębu.

W zamowach, w których przy lipie (drzewie lub krzaku) pojawiają się żmije, noszą one często nazwy własne: żmija *Шкурапя* (Ад змяі, За 304); pod tymże krzakiem leży *чорнае руно*, pod którym znajdują się trzy żmije: *Сукрапя*, *Ярая*, *Пераярая* (Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 393).

- **Sosna popolita**, сасна, ros. сосна обыкновенная, *Pinus silvestris* (W 27). Ros. живица, заспа, ладина, лутіца, осохарник, смерека, сосенник, сухошепка, хвалка, хвоя, ярк (Lager 181). Ros. борина, сосна обыкновенная, сосна лесная, (Lager 181, LR 261). Вірс. хвоя, сасна звычайная, хваіна, барына (LR 261). Sosna zwyczajna, chojar, choina, chojka, *Pinus silvestris* L. (PZL 101). Nazwy ludowe: choja, chojar (Kujawy, S 94), chojara, chojarek, chojeczka, chojka (Kujawy, S 94; Wi 240), chojna, chojnia, chojniak, chojeczka, chójna, chójna, chójniak, chwojna, fojna, galak, jegła, jeglija, jeglina, parsok, ropiela, ropyła, sosna (historycz-

⁸ *Беларуская міфалогія. Энцыкляпедычны слоўнік*, рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш., Мінск 2004; *Беларускі фальклор. Энцыклапедыя*. Рэд. Калегія: Г.П.Пашкоў, Л.В. Календа, В.А. Войніч, К.Б. Кабашнікаў, А.І. Лакотка, С.С.Лаўшук, А.С. Ліс, З.Я. Мажейка, І.Дз. Назіна, М.Ф. Піліпенка, Л.М. Салавей, І.У. Саламевіч, т. 1-2, Мінск 2005; О. Берегова, *Символы Славян*, Москва – Санкт-Петербург 2007; *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, под редакцией Н. И. Толстого, т. II- IV, Москва 2009; В. Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Екатеринбург 2001.

⁹ Być może przyczyna jest tu ta sama – lipa jest jednym z najmocniejszych drzew żeńskich, które obrósło w dodatku wieloma legendami i zwyczajami; wierzono, że jego moc ma siłę zatrzymywania, niwelowania skutków spotkań człowieka (zwierzęcia) z przedstawicielami świata gadziego.

¹⁰ W pierwszej wersji *lipę* zastępuje *zielona iwa* (Ад змей, За 325), rosnąca на моры, на паўморі, на камні, на высце (lub у полі на гарэ). W innym wariancie może to być jawor.

nie: cały obszar Polski poza częścią Wielkopolski, Krajny, Kaszub i Pomorza Mazowieckiego; obecnie też na Kujawach, Wi 241), sosna, sosznia, soślina, sośnina (Wi 239). Sosna zwyczajna, choja, leśna choyka, sosna, sosna borowa, sosna pospolita, soszna, sośnia, *Pinus silvestris* L. (Spólnik 45). *Pinus sylvestris* L., sosna zwyczajna (VP 144)¹¹.

Żmije i węże występują w zamowach, związanych z tym drzewem jako coś (lub ktoś, poprzez antropomorfizację), co (kto) na nim się znajduje: *на той сасне сядзіць вуж, чэсны муж, цар Мыкідыён* (Ад вужакі, Za 388). Często mamy, jak w wyżej wspomnianym tekście z pełną antropomorfizacją gada – wspomina się tam na przykład o carze, mającym konkretne imię. W zamowach, dotyczących odżegnania skutków ukąszenia przez żmije lub węże – pod sosną mogą znajdować się różne osoby, jak w tekście 896 (Ад уроку, Za) *тры вазлішных пані: адна шаўковую хусту вышывая, другая золатам падымая, а трэцяя ні ткаха, ні праха, толькі тая ўрокі адбірая* lub w tekście 936 (Ад уроку, Za), gdzie w złotej wieży na złotym krześle siedzi *сам Гасподзь Сус Хрыстос, залаты крэст дзяржыць* lub rzeczy, jak na przykład *сошка* (Ад пуду, Za 1048). Rzadko sosna w zamowach występuje w dłuższym opisie, jak w wypadku tekstu: *на дуброві, на ичыру на бору ляжыць дарога; на той дуброві ездіў Міхаіла-архііла; ля тэй дарогі стаіць сасна звонкая, сасна громкая, сасна сухавершавая; на той сасне сядзіць вуж, чэсны муж, цар Мыкідыён* (Ад вужакі, Za 388).

Warto tu zwrócić uwagę na to, że są władni *odżegnać* skutki ukąszenia tylko: Jezus Chrystus, Michał Archanioł lub trzy Panie, niczym Parki. Tylko te właśnie osoby występują bowiem w części opisowej wspomnianych zamów.

- **Świerk pospolity**, blrs. ёлка, gos. ель, *Picea excelsa* (W 14). *Picea abies* L., *Picea excelsa* Linl. Ros. ель обыкновенная, ель европейская, ель западная, ель высокая. Blrs. елка звычайная, ялуга (LR 134). Nazwy ludowe: aglija, choinka, chojna, dana, eglija, fizel, jaglija, jeglaska, jeglija, jeglina, jegliwina, jegła, jiglja, leglija, rsiok, skrzek, smerek, smork, smroczyzna, smrok, srok, śwér, świerk (warianty fonetyczne, Kujawy) (Wi 248). Świerk pospolity al. świerk zwyczajny, *Picea excelsa* Lam., Link, *Picea abies* L. (Mow 47; Wi 249). Świerk pospolity, smrek, smrk, smrok, smroczyzna, sosna świerk, swyrzk, świerk, smroczyzna, świerczyzna, *Picea excelsa* Lam. (Spólnik 48). *Picea excelsa* Lam., *Picea abies* L., świerk pospolity (VP 142)¹².

¹¹ Rodzaj *Pinus* obejmuje ponad 90 gatunków spotykanych w całej strefie klimatu umiarkowanego półkuli północnej. Nasiona tego drzewa są dobrym źródłem potasu, magnezu, witaminy E i karotenów. Leki z igieł i pędów (maści, herbatki, dodatki do kąpeli i inhalacji) działają dezynfekująco, moczopędnie i odprężająco, łagodząc kaszel i udrażniając górne drogi oddechowe (Hageneder 146). W Szkocji pogrzeby wojowników i przywódców klanów odbywały się pod sosnami (drzewa te obecne są w wielu herbach rodów szkockich). W Grecji wielu starym sosnom patronował Pan (rogata personifikacja sił przyrody). W mitologii Frygów – Kybele rodzi Attisa, który w chwili śmierci zostaje przemieniony w sosnę, na pamiątkę tych wydarzeń w uroczystościach związanych z kultem płodności (Attis zmarł po kastracji), do wsi wnoszone są udekorowane sosny. Jako cieka-wostkę Hageneder podaje fakt, iż w czasie „rzymskiej okupacji terenów Izraela krzyże egzekucyjne wykonywano z drewna sosen alpejskich. Można przypuszczać, że dotyczy to również krzyża Jezusowego” (Hageneder 149).

¹² Świerki tworzą rodzaj *Picea* złożony z około 35 gatunków, rozprzestrzenionych głównie w umiarkowanej i chłodnej strefie półkuli północnej. Lecznicze działanie tego drzewa wykorzystywano w różnych kulturach w wypadku podagry, reumatyzmu, kaszlu, przeziębienia oraz infekcji dróg oddechowych. Zalecano też kąpiel w wywarze z igliwia (150-200 gramów) jako pobudzającą krążenie (Hageneder 144).

Drzewo to zostało wybrane przeze mnie świadomie jako jedno z dość często występujących na Białorusi i spodziewałam się z tego właśnie powodu jego znaczącej obecności w badanych tekstach. O ile jednak występuje ono w zamowach dotyczących różnych innych chorób, to w ogóle nie jest notowane w tych przypadkach, gdy chodzi o odzeganie skutków ukąszeń przez żmije.

- **Wierzba**¹³. **Wierzba biała**, blrs. вярба, gos. ива ломкая, *Salix fragilis* (W 10). Blrs. дрэвавыя віды: вярба́, вярбі́на, ве́рба, ве́рбі́на, ве́рбачка, вярба́, ярба́; хмызняковыя, кустовыя, паўкустовыя віды: іва, івіна, івінка, івенка, лаза́ (różnorodne krzewiaste odmiany wierzby), лóза, лóзанька, лóзенька, лúзка, лазі́на, лазі́на (krzew i gałązka łoży), лазі́ніна, лазі́ца (drobna i cienka łoża), лазачо́к, бе́лая лаза́, лаза́ бе́лая, глуха́я лаза́, ні́цяя лаза́, ні́цалаза́, ні́цлаза́, лаза́ ні́цяя, ні́цалóззе, лу́ціца, блі́нда, мышалóз, ве́тла (biała wierzba), ве́цёлка, бе́лая ве́тла (biała wierzba), пескава́я ве́тла (biała wierzba, która rośnie na piasku), ве́тла, вятлі́на, віхля́, вісла (ні́цяя вярба), загра́нiчнaя вярба́ (czerwonawo-żółta kora na młodych gałązkach), ракі́та (na większej części Białorusi tak nazywają roślinę, która jest drzewem lub krzewem, na południu Białorusi to niski krzew z cienkimi, giętkimi gałązkami i wąskimi liśćmi), ракі́ціна, ракі́тнік (ні́цяя лаза), жульві́ца, жылві́ца, жульві́ца, жылві́ць, жылві́чына, жылві́чнік, зяно́вец, зано́ўнік, малакі́та, мо́лаж, мурава́, ра́каўнік, шаўюга́, шалюга́, шыле́г, шыле́га, шыльга, шыле́га, шыля́га, шыгалле́, сі́лега, сі́ляжына (jeden krzak) (RS 15-16). Брэ́днік, вярба казі́ная, брэ́д, брэ́днік, брод, брадзі́ніна, вярба́ казі́ная (RS 11). Вербало́з (krzak lub drzewo z rodziny wierzbowatych z błyszczącą ciemnoszarą potrząskaną korą), вербало́з, вербало́за, вербало́зіна, вербало́зы, берало́з, берало́зіна, беларо́з, бяро́з, ве́рбнік, вербало́та, вярба́, ве́цельнік, ракі́та, ві́ксалі́на (RS 37). Лазы́няк, вярбня́к (zarośla utworzone z różnych rodzajów wierzby), лазы́няк, лóзньнік, лазы́няк, лазо́ўнік, лóззе, лаза́, лóза, лóзка, вярбня́к, вярбні́к, ве́рбнік, ве́рбы, вярбе́ж, вярэ́ма, кусты, вербало́з (młode zarośla wierzby, łoży), лóзы (duży zagajnik wierzbowy). Зарасні́к вярбы пруткападо́бна́й: і́ўнік, сі́лега, шыле́га, лаза́. Зарасні́к вярбы казі́най: брэ́днік. Зарасні́к вярбы пяцітычынкава́й: вербало́знік, вербале́знік, вербало́з, берале́знік, беларо́знік. Зарасні́к вярбы ломка́й: лаза́, вербало́знік, берало́з. Зарасні́к вярбы размарыналіста́й: та́лька. Зарасні́к вярбы востраліста́й ці ракі́ты:

¹³ Ze względu na wielokrotne nakładanie się w tekstach na siebie nazw: *верба*, *вербалоз*, *ива*, *лоза*, *лозіна*, *ракіта*, *куст ракітавы*, *ракітнік* omówienie obecności tych leksemów (desygnatów) w zamowach zamieściłam pod jednym hasłem *wierzba*, zapisując i przedstawiając ich umiejscowienie oraz opis w zamowie pod tymi szczeólnymi leksemami, których użyto w badanych tekstach. Tu też podaję wszelkie nazwy używane na określenie tych drzew i krzewów, uważając, że nie zawsze da się wyraźnie przeprowadzić granicę tak, jak chce to RS, który o wierzbie mówi jako o drzewie (RS 14), a potem podaje w tym samym, ale wydzielonym podhasle (RS 15-16), nazwy jej odmian krzewiastych (bez nazw łacińskich), w tym np. zapisano leksem *pakima* (RS 16) z dodatkowym objaśnieniem: na większej części Białorusi tak nazywają roślinę, jaka ma drzewiasto-krzaczasty wygląd; na południu to niski krzak z cienkimi giętkimi gałązkami i wąskimi liśćmi, uzupełniając przy nazwie *ракітнік*, znaczenie 'ні́цяя лаза', która (RS 192) identyfikowana jest jako *кізляк*, *наумбургія гронкакветкавая*, czyli zupełnie inna roślina. Dodatkowo to źródło wyróżnia też hasła: *брэднік* (*вярба казі́ная*), jako drzewa z rodziny wierzbowatych o gładkiej zielonawoszarej korze na odrostkach (RS 11), *вербалоз*, jako krzew lub drzewo z tej samej rodziny z ciemnoszarą potrząskaną i błyszczącą korą (RS 37), *лазы́няк*, *вярбня́к* (RS 336-337) na określenie zarośli składających się z różnych odmian *wierzby*. Pewien problem przypisania nazwy do desygnatu i nazwy łacińskiej sprawia też forma *ні́цяя лаза*, zapisana (w RS 192) pod hasłem głównym *кізляк*, *наумбургія гронкокветная*. Tej nazwy drugiej nie identyfikuje VP, zaś Cz 132 wymienia *tojeść bukietową* pod nazwą *Naumburgia thyriflora* (L.), którą (*tojeść bukietową*) VP 122 identyfikuje jako *Lysimachia thyriflora* (L.). Opis rośliny, zawarty w RS 192 skłania raczej ku patrzeniu w kierunku *tojeści kropkowanej* (*Lysimachia punctata*, L.), która ma kropki na liściach (nie kwiatach, jak chce RS) czerwonawe (Sz 475; dla odmiany Cz 132 podaje, że to kwiaty są czerwonawo upstrzone) lub *tojeści rozestanej* (*Lysimachia nummularia*, L.), która ma kropki czarne (ale też na liściach, nie kwiatach, Sz 475). Zob. VP 122, Sz 475.

ракітнік, ракіта, шаўюга, шаўюжнік, шалызнік. Зараснік вярбы попельнай: ракітнік (RS 336-337). Ros. белая лоза, белоталь, ветловник, заверба, завербник, мушник, осоколь, пушница, талина, таловый куст, тальник (Lager 101). Ros. ветла, верба, ракіта (Lager 101, LR 147). Ros. ива белая, ива серебристая. Blrs. вярба белая, верба (LR 147). Wierzba biała al. krucha, Salix fragilis L. (Mow 248). Nazwy ludowe: wierzba i wierzba płacząca oraz wierzba błotna i wierzba zwyczajna (Kujawy), wierzbiak, wierzbina, wirzba (Kujawy) (Wi 263), wierzba pospolita, wierzba srebrna, wierzbina (Zdk 159). Wierzba biała, vyrba, wirzba, wyrzba, wierzba, wierzba pospolita, Salix alba L. (Spólnik 51). Salix fragilis L., wierzba krucha. Salix alba L., wierzba biała (VP 173)¹⁴.

Drzewo to (czasem krzew) występuje w zamowach białoruskich, jako *wierzba* (Як выганяюць тавар першы раз на пашу, Za 133; Ад вужа, Za 354; Ад змей, Za 358; Ад гадзюкі, Za 410; Кроў загаварваць, Za 501; Ад урокаў, Za 912; Ад уроку, Za 933), *ива* (Ад змей, Za 325; Ад крыксаў, Za 1178; Ад смутку, Za 1280), *лоза* (Ад уроку жывёлы, Za 110; Ад ваўкоў, звяроў; як заблудзіла жывёла, Za 160; Ад хвароб жывёлы, Za 216; Ад змей, Za 366; Ад крыві, Za 477; Ад цячэння крыві, Za 478; Ад звіху, Za 534; Ад пералогу, Za 577; Ад звіху, удару, Za 588; Ад скулы, Za 709; Ад рожы, Za 713; Ад залатніка, паднімку, Za 789; Ад залатніка, Za 790; Ад хіндзі, Za 867; Ад урокаў, проці зглазу, Za 872; Ад урокаў, Za 873; Ад спугу, уроку, ад падучай хваробы, нязбытніка, Za 902; Ад уроку, Za 906; Ад уроку, Za 944; Ад урокаў, Za 984, Ад урокаў, стацце, Za 988; Ад ляку, Za 1022, Ад усяго, болей ляку, Za 1025; Ад ляку, Za 1035; Ад іспугу, сценю, Za 1067; Ад спуду, Za 1083; Ад дзяцінцу, Za 1193; Ад падучай хваробы, пераход, Za 1212; На забеспячэнне здароўя, Za 1221; Ад усяго, Za 1225; На збаўленне ад нуды, Za 1278), *rokicina* (Ад ведзьмы, Za 105; Ад ваўкоў, Za 147; Ад чэмеры, Za 247; Ад укушэння змяі, Za 310; Ад змяі, Za 329; Ад змей, Za 366; Ад змей, Za 371; Ад валасня, Za 746).

W zamowach, w których pojawiają się węże, зміije i inne gady, obok wierzby występują też inne jej określenia (niektóre dotyczą innych gatunków, inne części drzewa/krzewu). Obok leksemu nazywającego samo drzewo (rzadka forma *івіца*, Ад крыксаў, Za 1178) lub krzak pojawia się określenie *куст*, przy czym często jest on *ракітавы* (Ад укушэння змяі, Za 310; Ад змяі, Za 329; Ад змей, Za 332); *ракітавы куст*, *а ў том кусьці ракітавым камора*, *а ў той каморы куст явору*, *а ў том кусьці*, *у яворы*, *гняздо*, *а ў том гнязде яйцо*, *а ў том яйцы тры змяі: адна Гея*, *другая Палагея*, *трэцяя Шкурапея* (Ад змей, Za 332), w gnieździe może leżeć też *заяц* (Ад грыжы, Za 768). Niekiedy leży tam *гад гадаваты* (Ад гадзюкі, Za 351), lub zielony wąż *Гарасім*, przywódca stada, Ад гадзюкі, Za 397), albo *камень*, *на камяні жарства*, *на той жарстве стаіць цясовы стол*, *на стале прячыстая скатерць*, *на той скатерці стаіць тры кубкі віна*, *перад тым віном сідзіць тры*

¹⁴ *Salix* jest rodzajem składającym się z ponad 300 gatunków szybko rosnących drzew i krzewów (niziny, tereny podmokłe w strefie umiarkowanej, głównie półkula północna). W gajach wierzbowych rezydowały kapłanki Księżycy (grecka góra Helikon), których domeną było przewidywanie przyszłości, uzdrawianie, biała magia, poezja i muzyka. Sumeryjska bogini Belili rezydowała w wierzbach, źródłach i studniach, zaś w Grecji miały swoje gaje wierzbowe Persefona i Hekate. W zaroślach wierzbowych w Sparcie znaleziono wizerunek Artemidy, zaś Hera miała się urodzić pod wierzbą rosnącą na Samos. Znane są też legendy celtyckie, mówiące o harfach z drewna wierzbowego, mających magiczną moc. Z kolei „w tradycji żydowskiej *Salix alba* jest jednym z czterech gatunków drzew występujących w obrzędach Kuczek, w związku z dziękczynieniem za zbiory” (Hageneder 178; 181).

царыкі (Ад зубнога боли, Za 598). Rzadziej jest to *krzak вярбовы* (Ад вужа, Za 354), pojawia się też *вярба свенчана* (Як выганяюць тавар першы раз на пашу, Za 133), lub *святая вярбінка* (Ад хвароб жывёл, Za 250), a także *iwa зеленая* (Ад змей, Za 325).

Niekiedy nazwa tego drzewa – w tekstach dotyczących ukąszenia przez gady – występuje często zamiast innej, jako oboczna, tak jest na przykład w wypadku zamowy Ад змей (Za 325), gdzie *zielona iwa* zastępuje *lipę*, i rośnie *на моры, на паўморі, на камні, на высце* (lub *у полі на гарэ*). Czasem na niej coś (rzecz, zwierzę) leży: *златое гняздо з чорнага руна, там жывець змяя Шкурапея-Праскавея* (вар. *Настасся*) (Ад змей, Za 325), *караваць, на краваці ляжыць красная дзявіца Васіліца* (Ад змей, Za 358), *семсот галля, а ў том галлі звіта лапухова гняздо, у тым гняздзе ляжыць Ева-царыца* (Ад гадзюкі, Za 410). Pewne przedmioty (zwierzęta) są pod owym krzewem: *краваці цісавыя, пярныны пухавыя, адзіялы шаўкавыя, ляжыць руно шэрсці; і ў том руні шэрсці сядзіць змяя Шкурупея, змяя Партупея, змяя Настасея, змяя Марэя* (Ад укушэння змяі, Za 310), *гады, яды, гадзюкі, вужы, вужаняты* (Ад вужа, Za 354). Inne przedmioty (zwierzęta) są ukryte w owym krzewie, drzewie: *у том кусці баранная руня, у том руні ляжыць змяя Шкурапея*, która zyskuje cechy ludzkie (Ад змяі, Za 329) *сзу у тым кусці тры зьмяіных гнязды: у тых гняздах сядзіць тры зьмяі: зьмяя Паляха, зьмяя Дамаха, зьмяя Шкурапея* (Ад змей, Za 371).

Czasem zamowa buduje znacznie skomplikowaną sytuację: *на полі, на кіяні стаіць дуб Ракітан, пад тым дубам куст ракітавы, у том кусці ракітовым камора, а у той каморы куст явору, а ў том, у кусці, у яворы, гняздо, а ў том гняздзе яйцо, а ў том яйцы тры змяі: адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея* (Ад змей, Za 332). Niektóre zamowy wyraźnie rozróżniają *rokicinę* od *lozy*: *ці над лазой, ці над ракітавым кустом* (Ад змей, Za 366). Rzadko jest to drzewo (krzew) stojące w centrum zamowy, ale jeśli już tak jest, to zwraca uwagę wielość określeń miejsc (w porównaniu z innymi drzewami, na przykład z dębem), w których ono rośnie: *на моры, на паўмор'і, на камні, на высце* (lub w innym wariantcie: *у полі на гарэ*) (Ад змей, Za 325), *на моры, на кіяне* (Ад валасня, Za 746), *на моры, на лукамор'і* (Ад змяі, Za 329; Ад гадзюкі, Za 410), *на балоце, на калодзе* (Ад вужа, Za 354), *на ржаном на жнівішчы* (Ад укушэння змяі, Za 310), *у полі на падолі* (Ад змей, Za 358), *у чыстым полі на даліні, на Сіяньскай гарэ, на 'гняной рацэ* (Ад змей, Za 371).

Jak widać wyraźnie z przytoczonego wyżej materiału, najbogatsze w gadzie towarzystwo są *dąb* (klasyczne drzewo męskie) i *wierzba*. Popularność tychże drzew może wynikać z wielości gatunków obejmowanych tymi nazwami: wierzba ma ich wszak 300, a dąb – 450. W dalszej kolejności będzie to *lipa* (drzewo żeńskie), *klon jaworowy*, *sosna* i nieobecny w tej grupie zamów – *świerk*. W zebranych materiale żmije, węże i innego typu gady występują przy badanych nazwach drzew w tekstach dotyczących nie tylko ukąszeń przez nie – ale i w tych, które związane są z zażegnaniem krwotoku, przy zabiegach magicznych, towarzyszących wyganianiu bydła po raz pierwszy na paszę czy odczynianiu chorób dziecięcych. Gady umieszczane są w drzewie (dziupła), na drzewie, bezpośrednio, w gnieździe na drzewie (w jego koronie lub konarach czy gałęziach). Niekiedy w tekście rysowana jest sytuacja, w której pod drzewem pierwszym rośnie drzewo (krzew) drugie, a w nim dopiero swoje miejsce znalazły gady.

W zebranych materiale – przy stosunkowo niewielkiej liczbie drzew uwzględnionych w badaniach – zastanawia duża liczba gadów wszelakiego rodzaju. Są to zarówno żmije o bliżej nieokreślonych mianach (Ад змей, Za 325; Ад укушэння змяі, Za 310); jedna nazwana żmija: зьямя старшая, бальшая Галёна – Алёна (Za 296), гадзіна Кацярына (Za 315), зьямя Шыпуха (Za 424), чорная гадзіна Адарэнадзіна (Za 368), зьямя Шкурапея, która czasem zyskuje w tekście cechy ludzkie (Ад змяі, Za 329, też Ад змяі, Za 304), trzy żmije o różnych imionach (тры змяі): адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея (Ад змей, Za 332; Ад змей Za 332); у тых гняздах сядзіць тры зьямі: зьямя Паляха, зьямя Дамаха, зьямя Шкурапея (Ад змей, Za 371); адна Куліна, а другая Марына, а трэцяя Кацярына (Za 306); зьямя Рабея, зьямя Шкурапея і зьямя Уляна (Za 364), zaś w tekście 371 są to: зьямя Паляха, зьямя Дамаха, зьямя Шкурапея (Za 371), змя Партупея, змя Настасея, змя Марэя (Ад укушэння змяі, Za 310), Сукрапея, Ярая, Пераярая (Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, Za 393); у яворы, гняздо, а ў том гняздзе яйцо, а ў том яйцы тры змяі: адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея (Ад змей, Za 332 залатое гняздо з чорнага руна, там жывец зьямя Шкурапея-Праскавея (вар. Настасея) (Ад змей, Za 325). Trzy żmije (тры гадзюкі), ale nienazwane onimem, występują ponadto w tekście (Za 403): адна чорна, друга раба, трэця чырвона. W kolejnej zamowie trzem z kolei nazwanym żmijom (тры змяі-гадзюкі, первая Салоха, другая Лізуха, трэцяя зьямя Курапея) towarzyszy bezimienny чацвёрты брат, унімі сваіх сяцёр (Za 346). W dwóch tekstach występuje tychże żmij 4: змя Ева, змя Куртупея, змя Чарапея, змя Вад (Za 333); там ёсь змеі Шкурапеі: Ягіна і Уляна, Матрэя і Сахвея (Za 327), а w jednym – 6: Арына, Марына, Катрына, Магдалена, Галубея, Аўдакея, Шкурлупея, Настасея (Za 375). W zamowie 326 (Za) wymieniono z kolei 21 żmij: кутовая, печавая, бярновая, гнаявая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая, ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапея Хаўра, ale, jak można zauważyć, są tu tylko dwie nazwy własne, gdyż pozostałe określenia dotyczą miejsc występowania tychże gadów. W tekście 378 (też Za 326) mówi się o трыдзеці гадзюк (też Za 326), nad którymi тры старшых: адна Гася, другая Зося, трэцяя Яўгіння (Za).

W zamowach spotykamy też węże i inne gady: гады, яды, гадзюкі, вужы, вужаняты (Ад вужа, Za 354); на той сасне сядзіць вуж, чэсны муж, цар Мыкідыён (Ад вужакі, Za 388). Niekiedy leży tam гад гадаваты (Ад гадзюкі, Za 351), lub zielony wąż Гарасім, прыводца стада (Ад гадзюкі, Za 397), albo трыдзець гадюк (Ад змяі, Za 326). Ciekawą formę zapisano w zamowie 299: вужа Ева (Za 299).

W zebranych materiale tematycznym zaskakuje duża liczba nazw własnych, odnoszących się do wszelkiego typu gadów, choć i same apelatywy są różne. Ze względu na ograniczone miejsce wypowiedzi zwrócę tu uwagę tylko na same nazwy, zaś ich genezę zajmę się w innym artykule. Są to: Арына (2x), Аўдакея, цётушка Аўхім'я, змя Вад, Вохва, Гея (3x), зьямя Дамаха (2x), Данілея, Галубея, Гараська, Гася, Зося, царыца Жагліца, змя Ева, царыца Ірыца, Катрына, Кацярына, змя Кацярына, гадзіна Кацярына (2x), Куліна (2x), Курапея, Куртупея, Лізуха, Магдалена, змя Марэя (3x), Марына (2x), змя Настасея (4x), змя Палагея (3x), зьямя Паляха (2x), змя Партупея (2x), царыца Пратупея, царыца Паўліца, Рабея, царыца Рупія, Салеянета, Салоха, Сахвея (3x), Сохва, Сцепаніда, царыца

зм'яца Скурупяца, Сукрапея, Шкурапея (13х), змяя Шкурапея-Праскавея, змяя Шкурапея-Настасся, Шкурлупея, змяя Шкурупея, жоўтая Шаўра, змяя Чарапея, Улляна, шкурапея Хаўра, царыца Хаўра, цётка Хіма, Цыліда, гадзіца Якавіца, Яўгіння, Ярая і змяя Пераярая. Nietypowy dla wyżej podanych imion jest zapis: *там ёсь змеі Шкурапеі: Ягіна і Улляна, Матрэля і Сахвея* (Za 327), gdzie jedno z najczęściej występujących nazwań żmij, Шкурапея, okazuje się nazwą nadrzedną wobec później wymienianych imion (np. *шкурапея Хаўра*, Za 313). Ta żmija Шкурапея (też Za 292, 300, 301, 304, 309, 322, 329, 330, 332, 335, 337, 339, 348) występuje w zamowach pod różnymi (aczkolwiek podobnymi nazwami): *шкурапея Хаўра* (Za 313), *Скарупея* (Za 326), *Скурапея* (Za 336), *Шкурупея* (Za 310, 314, 338), *Шкурапія* (Za 321), *Шкурлупея* (Za 331, Za 307, 308, 331), *скураная гадзюка* (Za 328), *Шкарлупея* (wariant zamowy 325, zob. Za, s. 119), *змяя Сукрапея* (Za 393). Czasem towarzyszą jej inne, nazwane z imienia żmije, jak: *Палагея, Кацярына* (Za 300, 301), *сястра яе Палагея, Сцепаніда, Арына, Куліна, Салепянета, Цыліда* (Za 336) lub *сястра Палагея oraz цётушка Аўхім'я* (Za 308), *змяя Партупея, змяя Настасея, змяя Марэя* (Za 310), *сястра Палагея і цётка Хіма* (Za 314), *другая змяя Сахвея, трэцяя змяя Палагея* (Za 322), *другая Данілея, трэцяя Сахвея* (Za 339); *Сахвея, Палагея і Марэя* (Za 331); *адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея* (Za 332), *змяя Сукрапея, і змяя Ярая, і змяя Пераярая* (Za 393). Niekiedy jest to *змяя Шкурапея-Праскавея* (var. *Настасея*, Za 325).

Niektóre z nazw żmij w zamowach mają dodatkowe określenia, jak np. *Палагея*, która występuje jako siostra, zaś jako ciotka – *цётушка* występują w zamowach: *Аўхім'я і Хіма*. Z kolei w tekście innym występuje wуж *Сакадын* i żmije: *Салама, Саўра, Салапея і Шкурапея* (Za 330). W zamowie 303 występuje już (na wzór ludzki) para: *змяя Кацярына і вуж Сімён*, podobnie jest w tekście 386: *Сас муж і царыца Хаўра* (Za), a w zamowie 305 – *змяіны цар Сакатын* (podlegają mu żmije *скурлупее*), gdy w tekście 311 ów car i caryca mają już inne imiona: *цар змей Скурупей і царыца змяіца Скурупяца* (Za). W tekście 324 pojawia się *цар змяіны Ір і царыца Ірыца* (Za), *гад Якаў, гадзіца Якавіца* (Za 416), a *вуж із вужаніцай, муж із мужаніцай* w zamowie 382 (Za). W tekście 330 występuje *вуж Сакадын* i żmije: *Салама, Саўра, Салапея і Шкурапея* (Za 330).

Można zatem stwierdzić, że liczby występujące (bezpośrednio, poprzez wykorzystanie ich w treści tekstu lub pośrednio, wówczas, gdy obserwator lub czytelnik je policzy w tych tekstach) przy nazwach gadów różnego typu też są różne. I tak od pojedynczych nazw (duża część tekstów), poprzez takie, w których występują po trzy imiona (lub nazwy pospolite) żmij, jak zamowa 403 (*тры гадзюкі: адна чорна, другая раба, трэця чырвоная*), 4, 5, i 6 do liczby 21 (Ад змей, Za 332): *кутовая, печавая, бярновая, гнавая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая, ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапея Хаўра*. Podobną liczbę podają zamowy z tego samego źródła (320 – 322; 344, 347, 366, 373, 377, 378, 405, 408, 409). Z kolei w tekście 378 mówi się o *трыдзесяці гадзюк, над якімі тры старшых: адна Гася, другая Зося, трэцяя Яўгіння* (Za). W innym tekście pojawia się *вуж і вужыцы, гады і гадзіцы – семдзесят сем* (Za 389). W każdej z tych zamów mamy do czynienia z liczbami magicznymi, a zatem nie zostały one wybrane przypadkowo.

Obok nazw pospolitych, odnoszących się do żmij: *змія, змяя, зьмяя, тры змяі-гадзюкі, змяя гад* (Za 420), *змія гад* (Za 385), *зьмяя – багатырка* (Za 293), *змяя змяіная* (Za 317), *змяя серанавая* (Za 405), *змяя верацeniца* (Za 376), *змяя* (Za 402), *змяя серавокая, белавакая, старшая, бальшая* (Za 320), *зьмяя, зьмяініца – скартупіца* (Za 415), w których ujawniają się różnice gwarowe i dialektalne (teksty były zbierane na obszarze całej Białorusi) występują inne, wywodzące się od innych rdzeni: *уж* (Za 352), *муж-уж* (Za 349), *вуж, чэсны муж* (Za 363), *вуж, добры муж, цар Мікідыён* (Za 388), *вуж, добры муж* (Za 370, Za 406), *вуж, добры ты мой муж* (Za 387), *вуж, вуж, добры муж, жана твая царэўна* (Za 369), *вуж – вужавень* (Za 417), *вуж – вужыла, твой цар Данила* (Za 425), *вуж – вуж, гадзіна* (Za 419) lub *гад, гадзік* (Za 384), *змяя гад* (Za 420), *змія гад* (Za 385), *вуж – вужавень, вуж і вужыцы, гады і гагдзіцы, гад, гадзіна і гідаўнік, гадзюкі і гадзянята* (Za 397), *гадзіна, (Za 349), вуж, чэсны муж* (Za 363), *вуж, добры муж* (Za 370, Za 406), *вуж, добры ты мой муж* (Za 387), *вуж – вужавень* (Za 417), *вуж – вуж, гадзіна* (Za 419) lub *гад, гадзік* (Za 384), *гады, яды, гадзюкі, вужы, вужаняты* (Za 354), *вуж із вужаніцай, муж із мужаніцай* (Za 382) W tekstach występują też: *гады, яды, гадзюкі, вужы, вужаняты* (Za 354), *тры вужы, тры цары: первы Сахон, другі Аўрам, трэці Сарпон* (Za 355), *вуж і вужыцы., гады і гагдзіцы – семдзсят сем* (Za 389), *гад, гадзіна і гідаўнік* (Za 396), *гадзюкі і гадзянята* (Za 397), *гад-гадаваты, гад-гадзіца, гадава царыца* (Za 351), *гадзіна-гадзішча* (Za 359), *гадзюка-верацeniца* (Za 365). Niekiedy zamowa zawiera w sobie informację, iż obok węża mieszka na drzewie żmija: *вуж, вуж, добры муж, жана твая царэўна* (Za 369), a czasem owe apelatywy wzbogacane są o imiona wężu: *вуж, добры муж, цар Мікідыён* (Za 388), *вуж – вужыла, твой цар Данила* (Za 425). W tekście 330 (Za) występuje z kolei *вуж Сакадын*.

Badane źródła wprawdzie wspominają o obecności w różnego typu przekazach cara gadów, ale tu, w zamowach, imiona tychże carów są różne i urzekają swą liczbą oraz wariantami nazewniczymi. W dodatku obok cara w badanych tekstach występuje carewna, bądź żona cara, caryca. W tekstach występują też: *тры вужы, тры цары: первы Сахон, другі Аўрам, трэці Сарпон* (Za 355). Ciekawy zestaw imion własnych występuje w innej zamowie: *цар Паўлік, цар Жаглік, царыца Паўліца і царыца Жагліца, царыца Рупія і царыца Пратупея* (Za 392). Niekiedy występuje tylko caryca *царыца Зіна* (która ma siostry, Za 394), *змяя царыца Елена* (Za 377) *Ева – царыца* (Za 410). W zamowie 303 występuje już para: *змія Кацярына і вуж Сімён*, a w tekście 305 – *змяіны цар Сакатын* (podlegają mu żmije *скурлупее*), gdy w kolejnym tekście pojawia się *Сас муж і царыца Хаўра* (Za 386), zaś w zamowie 311 – *цар змей Скурупей і царыца змяіца Скурупяца* (Za), gdy w tekście 324 pojawia się *цар змяіны Ір і царыца Ірыца* (Za), *гад Якаў, гадзіца Якавіца* (Za 416). W innym tekście występuje *Хама-Хаміца, усім змяям царыца* (Za 362; czasem występuje ona w towarzystwie: *Хам і Хама*, Za 360; *у гняздзе Хава з Хавою і зьмей Сакатун*, Za 361). W tego typu zestawieniach często imię własne żeńskie jest tworzone od formy męskiego przedstawiciela świata gadziego, np. *цар Паўлік, царыца Паўліца; цар Жаглік, царыца Жагліца; цар змей Скурупей і царыца змяіца Скурупяца цар змяіны Ір і царыца Ірыца; Хам і Хама* (Za 360; *Хава з Хавою, гад Якаў, гадзіца Якавіца*, choć zdarzają się przypadki inne: *Сас муж і царыца Хаўра; царыца Рупія і царыца Пратупея; змяя Кацярына і вуж Сімён; змяіны цар Сакатын* (podlegają mu żmije *скурлупее*).

Świat gadów różnego typu występujących w zamowach, ich przedstawiciele męskich i żeńskich, jest zatem różnorodny tak pod względem nazw apelatywnych, jak i własnych. Onimy przypominają (rzadziej) bądź nie (częściej) nazwy ludzi. Niekiedy też czasem nazwa występująca jako własna w jednym tekście staje się apelatywem w innym. W tym tajemniczym świecie, do którego odsyłane są w zamowach zarówno różne choroby, jak i ich skutki, panuje też pewna hierarchia: są w nim carowie i caryce, żmije pełniące rolę starszych, sprawujących władzę. W tekście zamowy spotykamy niekiedy całe gady rodziny: z ojcem i matką, mężem i żoną, z siostrą, ciotką, dziećmi. Wszystkie te gady zamieszkują bądź korony badanych drzew, krzewów, bądź sytuowane są w ich pobliżu. Jest to świat o tyle przyjazny człowiekowi, że przygarnia wszelkie choroby lub łagodzi ich skutki, natomiast przeraża on swoimi rozmiarami i funkcjonowaniem.

Liczba tychże gadów jest również rozmaita – i gdy spojrzysz się na ich wyliczenie nie tylko w tekście 332 (Za) wyraźnie pokazuje ono, ile niebezpieczeństw i gdzie może czyhać na człowieka, aczkolwiek same teksty zamów niosły ludziom nadzieję, że istnieją przeciw nim również wszelkiego rodzaju zabiegi magiczne, niwelujące skutki ich działania.

Literatura zapisana cyrylicą:

- [А. Аксёнов], *Краткий травник знахаря*, Донецк 2002 (AK).
- Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*, рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш., Мінск 2004.
- Беларускі фальклор. Энцыклапедыя. Рэд. Калегія: Г.П. Паішкоў, Л.В. Календа, В.А. Войніч, К.Б. Кабацінікаў, А.І. Лакотка, С.С. Лаўшук, А.С. Ліс, З.Я. Мажейка, І.Дз. Назіна, М.Ф. Піліпенка, Л.М. Салавей, І.У. Саламевіч*, т. 1-2, Мінск 2005.
- О. Берегова, *Символы Славян*, Москва – Санкт – Петербург 2007.
- З. Верас, *Беларуска-польска-расейска-лацінскі слоўнік*, Выданьне 2. Менск 1992 (W).
- Замовы*. Уклад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. Барташэвіч, Мінск 2000 (Za).
- Лагер, *Травник сибирского целителя*, Москва 2002 (Лагер).
- А.И. Киселевский, *Латино-русско-белорусский ботанический словарь*, Минск 1968 (Kis).
- А.В. Марков, *Целебный подорожник*, Санкт – Петербург 2000.
- Молитвенный народный лечебник*, Минск 2000.
- Народная медицина. Ритуальна – магичная практыка*, Мінск 2007 (укладанне, прадмова і паказальнікі Т. В. Валодзінай).
- А.М. Ненадавец, А.У. Марозаў, Л.М. Салавей, Т.А. Ивахненка, *Міфалогія. Духоўныя вершы*, Минск 2003.
- Раслінны свет. Тэматычны слоўнік*, складальнікі: В.Дз. Астрейка, М.А. Ісачанкова, А.А. Крывіці, Ф.Д. Клімчук, Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцова, Т.М. Трухан, А.І. Шаблоўскі, Мінск 2001 (RS).
- Народная медицина. Ритуальна – магичная практыка*, Мінск 2007 (укладанне, прадмова і паказальнікі Т. В. Валодзінай).
- Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, уредници: С. Толстој, Љ. Раденковић, Београд 2001.
- Славянские древности. Этнолингвистический словарь* под редакцией Н. И. Толстого, т. II – IV, Москва 2009.
- В. Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Екатеринбург 2001.
- В. Чајкановић, *Речник српских народних веронаља о биљкама*, Београд 1994.
- В. Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора*, Београд 1994.
- С.Е. Эрлих, *Россия колдунов*, Санкт-Петербург 2006.
- А. Юдин, *Восточнославянский заговор: структура, семантика и прагматика текста*, w: *Tekst, analizy i interpretacje*, pod red. J. Bartmińskiego i B. Bonieckiej, Lublin 1998.

Literatura zapisana łacinką:

- H. Chodurska, *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII – XVIII wieku*, Kraków 2003 (Chod).
- M. Chojnowska, *Dąb w kulturze – na podstawie mitów, baśni i legend*, w: *Rośliny w języku i kulturze*, Gdańsk 2011, s.13-22.
- M. Červenka, V. Feráková, M. Háber, J. Kresánek, L. Paclová, V. Peciar, L. Šomšák, *Świat roślin, skał i minerałów*, Warszawa 1990 (Cz).
- A. Fischer, *Drzewa w wierzeniach i obrzędach ludu polskiego*, „Lud” XV, 1937, s. 60-75.
- F. Hageneder, *Magia drzew*, z angielskiego przełożył M. Czekański, Warszawa 2006 (Hageneder).
- E. Kuźniewski, J. Augustyn-Puziewicz, *Przewodnik ziołolecznictwa ludowego*, Warszawa 1986 (PZL).
- M. Marczevska, *Drzewa w języku i kulturze*, Kielce 2002.
- Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zajac, M. Zajac, *Vascular plants of Poland a checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 1995 (VP).
- K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków 1954 (Mo).
- K. Moszyński, *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne ze wschodniej części powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego*, Warszawa 1928.
- J. Mowszowicz, *Przewodnik do oznaczania krajowych roślin zielarskich*, Warszawa 1985 (Mow).
- E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” II 1888, s.1-15 (O).
- E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” II, 1888, s.675-703 (O).
- E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” IV, 1890, s.1-31 (O).
- E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” V, 1891, s. 235-703 (O).
- J. Rostański, O. Seidl, *Przewodnik do oznaczania roślin*, Warszawa 1973, wyd. 20.
- J. Rostański, *Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin*, Kraków 1900.
- J. Rostański, *Symbola ad historiam naturalem medii aevii*, cz. I-II, Kraków 1900.
- Rośliny w języku i kulturze*, pod red. K.Stępińskiej i K.Szcześniak, Gdańsk 2011.
- A. Spólnik, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław 1990 (Spólnik).
- A. Spólnik, *Źródła do badań nad polskim słownictwem botanicznym*, w: *Dialektologia, onomastyka, stylistyka. Materiały z sesji naukowej w 80-lecie urodzin prof. dra E. Pawłowskiego*, Kraków 1984.
- K. Szcześniak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, red. A. Nagórska, Gdańsk 2008 (Szcześniak).
- K. Szcześniak, *Wschodniosłowiańskie zamowy jako przykład tekstu rytualnego*, w: *Rytuał – Język – Religia*, red. R. Zarębski, Łódź 2005, s. 505-518.
- W. Szukiewicz, *Wierzenia i praktyki ludowe*, „Wisła” XVII, z. 3 – 4, s. 432-444.
- J.W. Szulczewski, *Rośliny w mianownictwie, przesądach i lecznictwie ludu wielkopolskiego*, „Lud” XXXI, s. 93-100 (S).
- A. Wierzbicka-Olejniczak, *Nazwy roślin w gwarach kujawskich*, Łódź 2001. Maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej pod kierunkiem prof. dr hab. S. Gogolewskiego.